

Алыбаев Ж.Б.

**ТОВАРДЫК - СЫРЬЁЛУК БИРЖАЛАРДЫН АЙЫЛ ЧАРБА ПРОДУКТУЛАРЫНЫН
БААЛАРЫН АНЫКТООДОГУ РОЛУ ЖАНА МААНИСИ**

Алыбаев Ж.Б.

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТОВАРНЫХ БИРЖ В ОПРЕДЕЛЕНИИ СТОИМОСТИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ**

Zh.B. Alybaev

**THE ROLE AND VALUE OF COMMODITY EXCHANGES IN DETERMINING THE
VALUE OF AGRICULTURAL PRODUCTS**

УДК:339.138 (0758)

Макалада товардык-сырьёулук биржалардын рыноктун шартында айыл чарба продуктуларынын бааларын аныктоодогу орду жана өзгөчөлүктөрү менен бирге биржалык келишимдердин түрлөрү каралган

The article deals with the role and value of commodity exchanges in determining the value of agricultural products and the types of transactions.

өүң

Биржа - бул рыноктук экономиканын классикалык институту, анда дүң товарлардын топтомун сатуу үчүн атайын уюштурулган (стационардык) туруктуу соода уюму. Биржалар төмөндөгү өзгөчөлүктөрдөгү негиздерге ээ:

1. Уюштуруучулук
2. Экономикалык
3. Юридикалык

Биржа уюштуруучулук негиздеги көз караш менен алганда - бул мыкты жабдылган брокерлер жана дилерлер үчүн дүң рыногу болуп, биржалык иштерди кесиптик негизде жүргүзүшөт. Экономикалык көз караш менен Караганда күн мурун аныкталган дүң товарлар рыногунун эрежесине ылайык туруктуу бир жерде ар дайым соода жүргүзүүчү дүң рыногу катары белгилүү. Ал жерлерде товарларды дүң соодалоо бир стандартта же үлгүдө жана баалуу кагаздар менен түзүлгөн келишимдин негизинде, келечекте жүктөлүп жеткирилүүчү, аны менен бирге сунуш менен суроо-талаптардын убакыт менен мейкиндикте дал келип аныкталуучу өзгөчө жападан-жалгыз дүң рыногу болуп эсептелет.

Биржа юридикалык жак болуп эсептелип, өзгөчө мүлккө ээ болуп соттун же арбитраждык сопук соттошуу мезгилинде жабырлануучу же жоопкер катары катышуу өзгөчөлүгүнө ээ.

Биржалык соода мамлекет же акционердик коомдор тарабынан уюштурулуп төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

1) Биржалык ишмердуулук өндүрүүчүлөр менен товарды керектөөчүлөрдүн суроо-талаптар менен сунуштарды бир мезгилде жана бир жерге концентрациялайт;

2) Соодалашуу ортомчулардын арасында ири товарлардын партиясы менен коштолот;

3) Товарды сатууда үлгүлөр же жаңсап сүрөттөөлөр аркылуу жүргүзүлөт;

4) Сатып алып же сатууда келишимдер менен контракттардын негиздеринде келечектеги өндүрөөлек товарлардын дүңүн сатууга жөндөмдүү;

5) Суроо-талаптардын маалыматы сатып алуучу жана сатуучулардын өзгөчөлүктөрүнө карабастан үзгүлтүксүз чогултат;

6) Товарлардын баасы тууралуу жана түзүлгөн келишимдер жөнүндөгү маалыматтар каалагандар үчүн ар дайым ачык-айрым;

7) Бааларды түзүү эркин уюштурулуп, баалар рыноктун конъюктурасына карата ийкемдүү болот;

8) Биржанын ортомчулары товарларды сатууда же сатып алууда өндүрүүчүлөрдүн же сатып алуучулардын алдынан келишим түзүүгө жөндөмдүү;

9) Мамлекет тарабынан биржалык соодага түздөн-түз кийлигишүүгө мүмкүн эмес.

10) Биржаларда эки стандарттын негизинде иш жүргүзүлөт:

а) сапат боюнча б) товарлардын баасы боюнча

Биржалардын ар кандай түрлөрү бар: а) товардык биржалар

б) товардык-сырьелук биржалар в) валюталык биржалар г) фондулук биржалар д) эмгек биржасы е) адисдештирилген биржалар ж.б.

Товардык биржа – бул уюштурулган рынок, анткени анда товарларды сатууну уюштуруу мурдатан аныкталган тартиптеги форма катары каралат. Анын негизги мүнөздөмөсү катары:

- аныкталган өзгөртүүсүз бир жерде үзгүлтүксүз соодалашуу;

- товардын сапатын товарды жүктөп жөнөтүүнүн шарттары жана мөөнөтү унификацияланган (бир калыпка келтирилген);

- соодалашууда сатуучу жана алуучу ортосундагы баалашуу кайрадан соодалашуу мүмкүнчүлүгү;

- товарларды алып жүктөөдө кампалар аркылуу да жана келечекте жүктөп жөнөтүүнүн мүмкүнчүлүгү;

- бааларды котировкалоо;

- арбитраж аркылуу өз ара келишпестикти теске салуу;

- маалыматтык ишкердуулук ж.б.у.с.

Биржалар рыноктук бааларды жөнгө салууда, рынокгун абалын чагылдырган коммерциялык маалыматтарды жана товарлардын материалдык өндүрүш чөйрөсүнөн керектөө чөйрөсүнө тез убакытта өтүшүнө шарт түзөт. Товардык биржа өзүнүн атынан ортомчулук жана сатуучулук ишмердүүлүгүн жүргүзбөйт. Алар ортомчу ишкерлер үчүн баардык соодага керектүү болгон шарттарды гана түзүп берет.

Ал эми ортомчулукту брокердик кенселер жана товардык брокерлер-дилерлер иш жүзүнө ашырат. Биржалар өзгөчөлүктөрүнө жараша төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

- уюштуруу-укуктук макамына жараша;
- дүйнөлүк соодадагы ордуна жана ролуна;
- биржалык товарлардын түрүнө карата;
- ишмердигинин мүнөзүнө;
- камтыган территориясына;
- биржалык операцияларына мүнөзүнө;
- биржалык соода саттыкта катышкан жактардын деңгээлине;

- биржалык соода-сатыктыш формасына жараша.

Биржалык товарларды сатып алуу же сатууну уюштуруу биржанын төмөнкүдөй ортомчулары аркылуу шике ашат:

- брокерлер;
- дилерлер;
- трейдерлер;
- маклерлер;
- операторлор;
- жана клерктер.

Брокерлер - булар биржанын мүчөсү, официалдуу ортомчу болуп эсептелип, товарларды сатууда жана сатып алууда өз ара келишимдерди түзүшүп, кардарлардын атынан жана алардын эсебинен соодалашууну жүргүзүшөт жана аткарган кызматы үчүн комиссиялык эмгек акыны алышат.

Дилерлер дагы биржада атайын орундарды ээлешип ортомчулук кызматын өз атынан жана өздөрүнүн эсебинен жүргүзүшөт. Алардын кирешеси сатылган биржалык товарлар менен сатуудан түшкөн айырма бааларынын суммасы түзөт.

Трейдерлер же биржанын алып-сатарлары биржанын мүчөсү болуп езунун кызыкчылыгын гана көздөп, алып сатуу менен шугулданат.

Маклерлер брокелерден айырмаланып алар биржанын кызматкерлери болуп соода сатыкты жогорку деңгээлде уюштурууга, аны туура багытта жүргүзүүдө, сооданын талаптарын ортомчулар тарабынан толук аткаруусун көзөмөлдөп, түздөн түз биржада соода-сатык процессинде катышпаган жак.

Операторлор келишимдерди түзүүдө ортомчулар менен кардарлар арасындагы түзүүлөрдө маклердин жардамчылары катары кызмат аткарышат.

Биржанын кардарларына ар кандай кызмат көрсөтүүлөрдү уюштуруу, брокерлерде кардарлар менен келишимдерди түзүүдө брокерлерди тандоодо көмөк көрсөткөндөр клерктер деп аташат.

Алар башка кызматкерлердей эле физикалык жак болуп келишимдик негизде эмгектенишет, жана төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

- түздөн-түз биржалык соодалашууга катышпайт;
- клиенттердин буйрутмаларын кабыл алышпайт.
- кенселерди түзгөнгө укуктары жок.

Кыргыз Республикасынын тарыхында биринчи товардык биржа 1991-жылдын декабрь айында Кыргыз Товардык Сырьелук Биржасы болуп ачылган. Ошол мезгилден тарта 1993-жылдын май айына чейин, 20 дан ашык товардык сырьелук, агрардык, универсалдык, курулуштук, ж.б.у.с. биржалардын түрлөрү ачылып, кайра жабылууга аргасыз болушкан.

Алардын пайда болуу себептери төмөнкүлөргө байланыштуу болгон:

- 1) Союздун ыдырап - таркашы менен бирдиктүү товарларга байланыштуу маалыматтын жоктугу;
- 2) Мамлекеттик материалдык-техникалык комитетинин жоюлушу;
- 3) Областтарда, райондордо материалдык техникалык мекемелеринин кыскарышы.

Айтылган факторлордун негизинде бардык биржалар өзлөрүнүн түздөн-түз функциясын аткарышбастан маалыматты таратуу мекемелерине айланган.

Ошондуктан 1991-1993-жылдары ар бир ишканада же айыл чарбада мурунку бөлүштүрүүдөн Союз мезгилиндегиден калган товарлар, материалдык-техникалык жабдуулар ж.б.у.с. сырьелор, жарым фабрикаттар, эч кандай биржалык товарга айланбастан кадимки эле соода үйлөрүнө жана товар жүгүртүүнүн убактылуу борборлоруна айланышкан.

Биржалык товар деп - бул өтө жогорку суроо талаптарга ээ болгон кадимки пайдадан тышкары алып сатарлык пайдага орун калган товарлар топтомун айтууга болот. Ошентип дүйнөлүк тажрыйбада төмөнкүдөй биржалык-товарлар белгилүү: 1) Накта товарлар топтому 2) Келечекте жүктөлүп жөнөтүлүүчү форварддык товарлар 3) Келечекте сатылып жүктөлүүчү фьючерстик товарлар.

1) Накта товарлардын топтому кадимки сырьелук биржаларда аныкталган стандарттын негизинде он беш күндүн аралыгында үчилтик келишимдин (контрагенттер) негизинде агенттер арасында сатылуучу накта товарлардын дүң топтому кирет.

2) Форварддык келишимдеги товарлар үч айдын аралыгында үчилтик келишимдин негизинде дүң сатылуучу товарлардын топтому.

3) Фьючерстик келишимде сатылуучу товарлар сегиз айдын аралыгында сатылуучу товарлардын топтому кирет.

1) Накта товардын сатуучулук өзгөчөлүгү брокерлердин арасында соода бүткөндөн кийин сатылган товарлар, сатып алуучулардын дарегине он беш күндүн ичинде жүктөлүүгө жана жөнөтүлүүгө тийиш. Дүйнөлүк тажрыйбада биржалык товар жүгүртүүнүн 15% ын ушулар түзүшөт.

2) Форварддык жана фьючерстик товарлардын өзгөчөлүктөрү келишимдердин түзүлүү мүнөзү жалган (фиктивдуу) түзүлгөндүгүндө жана реалдуу

товарлардын рыногу менен байланышы камсыздандыруу (хэджирование) аркылуу жүргүзүлгөндүгүндө.

Андан тышкары биржалык товарларга төмөндөгүдөй талаптар коюлат:

- Биржалык накта товарларына мурунтан таканыкталган бир калыпка келтирилген эч кандай жекече өзгөчөлүккө ээ эмес товарлардын топтому кирет.

- Товарды жүктөп жөнөтүүнүн шарты толук бир тартипке келтирилген

- Контрагенттердин ар дайым бирин бири толук алмаштыруучулук касиетине ээ.

Дүйнөлүк практикада биржалык товарларга төмөндөгүдөй талаптар коюлган.

- товарлар ири көлөмдө чыгарылып жана ал жалпы керектөөчүлөргө багытталышы керек. Көптөгөн сатуучулар жана сатып алуучулар бул суроо-талаптар менен сунуштарды бир убакта аныктоого мүмкүнчүлүктөр түзүлүп, рыноктук орточо бааны аныктоого болот.

- Сапаттын жана сактоонун шарттары боюнча унаага жүктөө, ошондой эле аларды өлчөөнүн өзгөчөлүгүнө карата өзгөчө талаптар. Ошентип, товар бир үлгүгө (стандартка) туура келип, товардын үлгүсүнө же техникалык түшүндүрмөлөргө карап товарларды дүңүнөн сатып жиберүүгө мүмкүнчүлүк тузулат.

- Биржаларда товарларды сатып алуу же сатууда атайын сандык же көлөмдүк өлчөмдөрү коюлат. Ал өлчөмдөр биржалык бирдиктер, партиялар жана лоттор деп аталып унаа каражаттарына

жүктөөгө карата, алардын орун алынышына ошондой эле салмак оордугуна жараша аныкталат. Мисалы: Чикаго товардык биржасында биржалык буудайдын бирдиги катары 5 миң бушель (100 тонна), ири мал боюнча 34 буканы түзөт. Ал эми Лондондун металлдар биржасында биржалык бирдик катары жез, цинк, коргошун үчүн 25 тоннаны түзсө, ал эми калай 5 тоннаны, күмүш 311 килограммды түзөт. Ошентип биржалык соодада 70ден ашык товардын түрлөрү соода объектиси катары кызмат кылат. Алар төмөндөгү топторго бөлүнүшөт:

- айыл чарбачылык жана токой чарбалары жана аларды кайра иштетүүдөн пайда болгон продуктулар.

- Сырьелор жана жарым фабрикаттар

- Түстүү жана баалуу металлдар

- 1 Нефтилер жана андан даярдалган продуктулар

Дүйнөлүк тажрыйбада бардык биржалык соода көлөмүнүн 55% айыл чарба жана токой чарбаларын сатууга туура келет.

Ошондой эле акыркы мезгилде баалуу түстүү металлдар рыногу өтө тездик менен өнүгүүдө.

Адабияттар:

1. Данько Т.П. Управление маркетингом М.: ИНФРАМ 1997.
2. Рынок ценных бумаг и его финансовые институты. Под ред. Торкановского В.С. -СПб.: АО «Комплект». – 1994.

Рецензент: д.э.н., профессор Арзыбаев А. А.